

Stefanie Sauer

Evangelische Hochschule, Berlin

PRACA SOCJALNA Z RODZINAMI ZASTĘPCZYMI

Abstract

Social Work with Foster Families. The Colaboration of Foster Families and Families of Origin

The care for foster children has been an important mode of support in almost any era and society. Until today, it is a meaningful field of social work with children and families. Foster families provide reliable and stable familial settings for children, who are unable to stay within their families who are in need. They help these children to cope with experiences of neglect, violence and abuse.

Key words: foster care, social work, family support, neglectence, abuse

Współpraca pomiędzy rodzicami zastępczymi a rodzicami biologicznymi

W prawie każdej epoce i w każdym społeczeństwie umieszczenie dzieci w rodzinach zastępczych stanowiło istotną formę wsparcia i po dzień dzisiejszy tworzy ważny zakres pracy socjalnej na rzecz dzieci i rodziców. Celem działania rodzin zastępczych jest zapewnienie dzieciom, czasowo lub stale pozbawionym pieczy rodzinnej, stabilnego i bezpiecznego środowiska wychowawczego oraz pomoc w uporaniu się z traumatycznymi przeżyciami, jak zaniedbanie wychowawcze, przemoc czy wykorzystywanie. W Niemczech odpowiedzialność za umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej oraz wsparcie i pomoc rodzinie zastępczej spoczywa na instytucjach pomocy dzieciom i młodzieży, i zwykle leży w kompetencji pedagogów i pracowników socjalnych zarówno publicznych, jak i prywatnych podmiotów, tworzących system opieki zastępczej.

Wraz z umieszczeniem dziecka w rodzinie zastępczej tworzy się forma rodzinnej opieki, różniąca się od tradycyjnie pojmowanej rodziny (Funcke, Hildenbrand 2009) i jest powiązana ze szczególnymi wyzwaniem dla wszystkich zaangażowanych. Rodzina zastępcza charakteryzuje się niepełnym rodzicielstwem, tzn. rodzice zastępczy nie są rodzicami biologicznymi dziecka, lecz świadczą specjalistyczne usługi społeczne (Hoffmann-Riem 1988). Dzieci umieszczone w rodzinie zastępczej, w odróżnieniu od dzieci adopcyjnych, nie uzyskują statusu dziecka rodziców zastępczych, utrzymane zostają powiązania pomiędzy dzieckiem a jego rodziną pochodzenia.

Wychodząc z założenia, że utrzymanie relacji z zaufanymi osobami – są to przede wszystkim rodzice biologiczni – sprzyja rozwojowi identyfikacji i osobowości dziecka, § 37 ustawy o pomocy dzieciom i młodzieży (KJHG) zobowiązuje rodziców zastępczych i biologicznych do współpracy (Küfler i in. 2011). Konieczność współpracy podkreślona została w znowelizowanym prawie do kontaktów z dzieckiem w ramach reformy prawa rodzinnego w 1998 roku (§§ 1684ff BGB) w myśl Konwencji o Prawach Dziecka ONZ (Art. 9 ust. 3).

Współpraca ta może prowadzić do konfliktów i napięć, głównie na tle przypisywanego *znaczenia* rodziny biologicznej dla dalszego rozwoju dzieci zastępczych oraz *kontaktów* między dzieckiem zastępczym a jego rodzicami naturalnymi. Rodzice zastępczy i biologiczni wnoszą do procesu pomocy często sprzeczne interesy i oczekiwania; z reguły trudno przychodzi im akceptacja znaczenia drugich rodziców dla dziecka. Stojące wobec siebie w sprzeczności potrzeby wywołują napięcia w trakcie podtrzymywania kontaktów z rodziną biologiczną, które mogą być obciążeniem dla dziecka (Wiemann 2011).

W związku z tym należy zbadać, jak praca socjalna z rodzinami zastępczymi i naturalnymi może je wspierać w wyzwaniach wynikających z ich współpracy, tak by stworzyć warunki sprzyjające zdrowemu, wolnemu od konfliktów lojalnościowemu dorastaniu dzieci. W tym celu najpierw przeanalizowano związane z potrzebą współpracy specyficzne strukturalne sprzeczności i konflikty pomiędzy rodzinami naturalnymi i zastępczymi, następnie naszkicowano koncepcję doradztwa dla zaangażowanych stron.

Współpraca na styku strukturalnych sprzeczności i konkurencyjnych interesów

Życie w rodzinie zastępczej oferuje dzieciom, które w swoich rodzinach nie odnajdują odpowiednich warunków rozwojowych, wszystkie zalety wychowania rodzinnego, pozwalającego na prawidłowy rozwój dziecka.

Umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej ustanawia wewnętrznie sprzeczną formę życia rodzinnego, nieodpowiadającą powszechnym oczekiwaniom związanym z rodzicielstwem oraz nacechowaną konfliktogennym charakterem współpracy między rodziną zastępczą i naturalną (Sauer 2008). Strukturalne sprzeczności stają się szczególnie wyraźne, gdy powołujemy się na socjologiczne teorie socjalizacji jako ich teoretyczną podbudowę (np. Gehres, Hildenbrand 2008). Zgodnie z nimi konwencjonalne relacje rodzinne charakteryzują się następującymi właściwościami:

1. osoby zaangażowane nie są wymienne (biologiczne i społeczne funkcje są powiązane);
2. okres relacji nie jest czasowo ograniczony (solidarność wynikająca ze wspólnej drogi życia);
3. związki pomiędzy wszystkimi zaangażowanymi członkami rodziny są emocjonalne, trwałe i odporne (solidarność afektywna);

4. relacje rodzinne opierają się na podstawie specyficznej formy budowania zaufania, która nie jest powiązana z dotrzymaniem ustandaryzowanych kryteriów (solidarność bezwarunkowa);
5. w relacjach rodzinnych ponadto dochodzi do głosu aspekt biologiczno-fizyczny (Gehres, Hildenbrand 2008);
6. dożywotnie powiązania między członkami rodziny dzięki prawnemu charakterowi ich relacji, jak na przykład prawo do dziedziczenia i wzajemny obowiązek utrzymania.

W odróżnieniu od rodziny naturalnej rodzina zastępcza jest z jednej strony *rodziną prywatną*, a z drugiej częścią zinstytucjonalizowanego systemu *pomocy młodzieży*, obejmującego doradztwo, kontrolę i finansowanie na płaszczyźnie publicznej. O ile funkcjonowanie w prywatnych/niepublicznych ramach postrzega się jako korzystne dla rozwoju dziecka, o tyle umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej regulowane jest przez państwo.

Opiekunowie zastępczy są stronami umowy zawartej z urzędem ds. młodzieży, tzn. rodzicielstwo opiera się na pisemnym porozumieniu. Rodzice zastępczy udzielają pomocy rodzicom dziecka oraz otrzymują wsparcie na jego utrzymanie i ich wychowawczy wkład.

Rodzice zastępczy i dzieci zastępcze żyją niekiedy dłuższy czas razem i stwarzają wzajemnie afektywny, długotrwały i pełny zaufania związek. Ze względu na prawną sytuację i regularną kontrolę oraz możliwość powrotu dziecka do gospodarstwa domowego biologicznych rodziców rodziny zastępcze muszą w każdej chwili liczyć się z taką ewentualnością. Tymczasowi opiekunowie przejmują faktycznie zadania i obowiązki rodzicielskie, nie dysponując przysługującymi prawami i zabezpieczeniem, tak jak jest to możliwe w przypadku adopcji. Z reguły wraz z osiągnięciem pełnoletności dziecka ustaje z mocy prawa piecza zastępcza, jednakże zakończenie opieki nad dzieckiem może mieć miejsce wcześniej w wyniku działania rodziców zastępczych, urzędu ds. młodzieży, dziecka lub naturalnych rodziców. W odróżnieniu od rodziców naturalnych rodzice zastępczy są z zasady „wyminni”.

Specjaliści ds. opieki nad dziećmi i młodzieżą pracują z rodzicami naturalnymi, którzy mimo chęci bycia dobrym rodzicem nie spełniają podstawowych wymogów kształtowania strukturalnych relacji rodzinnych, głównie afektywnej i bezwarunkowej solidarności (*die affektive oder die unbedingte Solidarität*). Ich sytuacja jest najczęściej nacechowana współwystępowaniem wielu trudnych psychospołecznych i ekonomicznych płaszczyzn problemowych, a ze względu na własne biograficzne doświadczenia często nie mogą się właściwie opiekować i utrzymywać swoich dzieci. W obliczu dramatycznych wydarzeń czy pogarszania się sytuacji życiowej, jak na przykład choroba lub utrata bliskiej osoby, którym naturalni rodzice nie potrafią sprostać, na mocy prawa mogą oni zostać pozbawieni władzy rodzicielskiej.

W związku z powyższym w relacjach zastępczych pomiędzy rodzicami biologicznymi i zastępczymi funkcjonują dwa strukturalnie sprzeczne systemy rodzinne, które ze względu na zróżnicowane pobudki roszczą sobie w równej mierze prawo do dziecka.

Konflikty ról rodzin zastępczych, rodziców naturalnych i dzieci w rodzinach zastępczych

Dzieci umieszczone w rodzinach zastępczych często od urodzenia są wystawione na stresujące doświadczenia i wczesne urazy psychiczne, w których konsekwencji już w swoich naturalnych rodzinach rozwijają liczne problemy i zaburzenia. Dodatkowym obciążeniem jest oderwanie od rodziny biologicznej, którego działanie na osobowość dziecka może prowadzić do wykształcenia się poczucia nieufności wobec wszelkich związków (Wiemann 2011).

Świadomi opiekunowie muszą zatem być dobrze przygotowani do rozwiązywania problemów dzieci i potencjalnych konfliktów, związanych z integracją obcego dziecka w rodzinie zastępczej. Wychowanie dziecka zastępczego wymaga od rodziców zastępczych czegoś innego i zarazem więcej, niż w przypadku rodziców w konwencjonalnych rodzinach. Rodzice zastępczy przejmują zadanie niwelowania deficytowych doświadczeń dziecka i umożliwienie mu efektywnej socjalizacji. Powinno to pozwolić na wykształcenie się trwałych więzi z dziećmi, nad którymi sprawują opiekę. Aby uniknąć konfliktów lojalnościowych wobec przybranego dziecka, oczekuje się od opiekunów zastępczych, by nie deprecjonowali biologicznej rodziny dziecka, czy przedstawiali się w lepszym świetle w stosunku do niej.

Opiekunowie zastępczy powinni współpracować z rodzicami naturalnymi dla dobra dziecka. Bezwarunkowa współpraca jest szczególnie trudna w przypadku, gdy dziecko jest ofiarą przemocy fizycznej i poważnych zaniedbań. Jeśli rodzice nie ponoszą odpowiedzialności za zagrożenia, na które narazili swoje dzieci, może to być wystarczający powód nawet do odebrania im możliwości przebywania z dzieckiem (Wiemann 2011).

Przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej pociąga za sobą nie tylko konflikt ról opiekunów zastępczych, lecz jest szczególnie trudne dla rodziców naturalnych. Oddzielenie dziecka od rodzica to najczęściej bolesne doświadczenie, naruszające status rodzica jako troskliwego opiekuna (Faltermeier 2001). Dominujące staje się poczucie zawodu i utraty społecznego uznania. Nadzieje wielu rodziców, związane z przyszłym wspólnym życiem z własnym dzieckiem, idą w parze z poczuciem winy wobec dziecka i warunkują często brak zrozumienia dla konieczności umieszczenia swojego dziecka w rodzinie zastępczej.

Rodzice naturalni muszą odnaleźć się w swojej roli bez dziecka. Nie mogą realizować funkcji wychowawczej bez porozumienia z pracownikami socjalnymi i rodzicami zastępczymi. Ich gotowość do współpracy z rodziną zastępczą może zostać ograniczona, gdy stała konfrontacja z przeważnie lepiej sytuowanymi społecznie rodzicami zastępczymi może prowadzić do uczucia bezsilności. Wycofują się wówczas zrezygnowani i sprawiają wrażenie braku zainteresowania, bądź reagują agresywnie.

Podobnie jak w przypadku rodziców, sytuacja dziecka jest wewnętrznie sprzeczna. Na co dzień żyje z rodzicami zastępczymi jak w „prawdziwej rodzinie” i z reguły wie, że ma jeszcze rodziców biologicznych. Dzieci skonfrontowane są z podwójnym rodzicielstwem, jednocześnie nie istnieje model społeczny, określający sposób postępowania w takiej sytuacji.

Najważniejsza dla pozytywnego rozwoju osobowości dziecka w rodzinie zastępczej jest współpraca dorosłych. Tylko dzięki niej dzieci, funkcjonujące pomiędzy dwoma rodzinami, mogą osiągnąć równowagę emocjonalną i czerpać korzyści z możliwości odbywania wizyt u swoich rodziców naturalnych. Zasadniczą misją pracowników socjalnych jest konstruktywne i profesjonalne wdrażanie nakazu współpracy rodzin naturalnych i zastępczych w kontekście naszkicowanych strukturalnych sprzeczności. W poszukiwaniu rozsądnego sposobu urzeczywistnienia tego nakazu pomagają krótkie spojrzenie na dyskurs specjalistyczny.

Walka teorii – teorie konkurujące

Mimo jasnych, prawnych wytycznych do dziś istnieją znaczne różnice w odniesieniu do kształtowania mechanizmów współpracy w warunkach zastępczych. Wiele służb ds. opieki zastępczej nad dziećmi utrzymuje tradycję utajniania danych rodziców biologicznych. Wynika to z *koncepcji rodziny zastępczej* (wyróżnienie Autorki), która odwołując się do teorii psychoanalitycznych, postuluje daleko idący dystans rodziców naturalnych po przekazaniu opieki i z reguły wyklucza możliwość odwiedzin dzieci. Relacje łączące dziecko z naturalnymi rodzicami powinna zastąpić nowa więź z rodzicami socjalnymi (Küfler i in. 2011).

Ta tendencja wzmacnia instytucjonalny podział zadań pomiędzy powołanymi w tym celu ośrodkami pomocowymi po umieszczeniu dziecka w rodzinie zastępczej. Wsparcie rodziny zastępczej leży w gestii pracowników służb ds. dzieci w rodzinach zastępczych (Pflegekinderdienste, PKD), natomiast pieczę nad rodziną biologiczną po przekazaniu dziecka do opieki zastępczej z reguły sprawuje Ogólna Opieka Społeczna (Allgemeiner Sozialer Dienst, ASD), która jest odpowiedzialna za oszacowanie potrzeby pomocy rodzinie. Jej współpracownicy zwykle wspierają rodziców naturalnych, kierując się przeciwstawną do koncepcji rodziny zastępczej – *koncepcją rodziny uzupełniającej*. Za pomocą instrumentów systematycznej terapii rodzinnej ma ona na celu kształtowanie u dziecka zastępczego indywidualnych relacji z obiema parami rodziców, jednakże brak jest metod pozwalających na jej weryfikację. Udaną współpracę rodziny zastępczej i naturalnej komplikują i utrudniają merytoryczne kontrowersje pomiędzy ASD i PKD (Küfler i in. 2011).

W zgodnej z duchem czasu praktyce pomocy dzieciom zastępczym nie może chodzić o to, by dać pierwszeństwo jednej czy drugiej koncepcji, bądź jednej z zaangażowanych stron. W relacjach zastępczych należy podchodzić do zróżnicowanych i strukturalnie sprzecznych wyzwań z odpowiednimi koncepcjami działań, a także standardami jakości w dziedzinie profesjonalnego doradztwa i wsparcia zarówno rodzin zastępczych, jak i naturalnych. By móc skutecznie kształtować współpracę w interesie dzieci oraz ich rodzin, muszą być spełnione określone warunki. Współpraca jest strategią powiązaną z wymaganiami.

Cechy określające współpracę

Następujące czynniki są istotne dla udanej kooperacji:

- Sprzeczności i konflikty muszą zostać przepracowane i zniwelowane za pomocą wspólnych procesów porozumienia i negocjacji.
- Zaangażowane osoby muszą umieć się porozumieć w sprawach, co do których nie były zgodne.
- Wszyscy zaangażowani muszą dostrzec korzyść płynącą ze współpracy.
- Musi powstać płaszczyzna zaufania.
- W dłuższym czasie musi być zachowana ciągłość pomiędzy zaangażowanymi stronami.
- Musi istnieć przejrzystość w odniesieniu do różnych metod pracy i możliwości działania.
- Wszyscy partnerzy muszą być w równej mierze zdolni do współpracy, bądź powinno się im to umożliwić. Przykładowo rodzice naturalni często potrzebują wsparcia w doskonaleniu swoich rodzicielskich umiejętności w kontakcie z dzieckiem.
- Współpraca w relacjach zastępczych charakteryzuje się sprzecznością, sprowadzającą się do przywrócenia symetrii społecznych relacji w zasadniczo asymetrycznym procesie pomocy. I tak, asymetria materialnych i socjalnych możliwości, istniejąca pomiędzy rodzicami naturalnymi a zastępczymi, może się stać kompleksowym sprzężeniem władzy i bezsilności pomiędzy jej uczestnikami (Sauer 2008).

Liczne uwarunkowania dowodzą, że realizacja współpracy w środowisku zastępczym jest uzależniona zarówno od profesjonalnego doradztwa rodzicom naturalnym, jak i wypracowania metodycznych podejść służących ugruntowaniu udanych procesów współpracy pomiędzy rodzicami biologicznymi i rodzicami zastępczymi jako równoprawnymi partnerami.

Ramy teoretycznego wymiaru działań

Wielowymiarowe i wewnętrznie sprzeczne określenie problemu w praktyce doradczej pomocy dzieciom w rodzinach zastępczych stawia wysokie wymagania dla pracy socjalnej. Specjaliści w tym zakresie muszą posiadać wiedzę, na podstawie której będą mogli wyjaśniać i interpretować kompleksowe interakcje w procesach współpracy i wzajemnych powiązań; muszą wykorzystywać w procesie doradztwa odpowiednie formy interwencji, a także przyjąć stosowną, profesjonalną postawę wobec wszystkich uczestników procesu zastępczego. Wymaga to od nich również krytycznej i powiązanej z wartościami refleksji nad własnym nastawieniem do rodziców naturalnych, dzieci czy rodziców zastępczych, których zachowanie odbierają jako szczególnie trudne lub uciążliwe.

Doradztwa rodzin zastępczych, z uwagi na swoją kompleksowość w sytuacjach współpracy, nie można zredukować do zastosowania określonego modelu teoretycznego jak w przypadku metod psychoanalitycznych, lecz musi mieć ono charakter interdyscyplinarny,

zarówno w teoretycznych podstawach, jak i w praktyce działania. Na potrzeby ekspertów takie doradztwo powinno wyjść poza obecne przypadki rodzinne i spojrzeć na wpływ wzajemnych oddziaływań pomiędzy jednostką a środowiskiem społecznym, które odnoszą się zarówno do zmian indywidualnego zachowania, jak i do zmian sytuacji społecznych (Nestmann 2008). Należy tego dokonać, opierając się na teoriach łączących wzajemne zależności misji publicznej, cech instytucjonalnych i aktywności ukierunkowanej na adresatów pracy socjalnej. Tu pouczające są przede wszystkim teoretyczne ujęcia z zakresu pracy socjalnej, takie jak orientacja sytuacji życiowej Hansa Thierscha (2005), podejścia systemowe, przykładowo Silvii Staub-Bernasconi (2007). Ze względu na obecny brak koncepcji w dziedzinie doradztwa dla rodziców naturalnych w ostatniej części artykułu zostaną one krótko zaprezentowane.

Głównymi punktami odniesienia dla doradztwa są: środowisko życiowe i codzienność adresatów wsparcia. Mimo że praca socjalna ukierunkowana jest na środowisko, nie jest ono często konsekwentnie wdrażane w praktyce doradczej. Profesjonalne doradztwo rodziców naturalnych zakłada bezkrytyczne zbliżenie ekspertów, a także rodziców zastępczych do środowisk życiowych rodziców naturalnych, których zachowania i działania należy próbować zrozumieć. Zorientowane na środowisko życiowe doradztwo zainteresowane jest wzorcem interpretacyjnym, a także podejmowanymi przez rodziców naturalnych próbami radzenia sobie z sytuacją, z naciskiem na ich nieocenianie. Człowiek postrzegany jest jako ekspert w sprawach swojej codzienności (Thiersch 2005). Tylko tak można ująć bądź rozwijać indywidualne kompetencje rodziców naturalnych i ich społecznego środowiska, a rodzice naturalni mogą stać się partnerami w procesie współpracy.

Oprócz bezpośredniego środowiska życia rodziców naturalnych odwoływanie się do ich szerszego kontekstu jest najważniejsze dla skutecznego doradztwa. To kontekstowe ukierunkowanie ma na celu uwzględnienie społecznych, kulturowych i ekonomicznych parametrów ich problemów. Profesjonalizm doradczy musi się zatem płynnie poruszać pomiędzy mikro-, mezo- i makrosystemem (Zwicker-Pelzer 2010). Aby zrozumieć te problemy, należy zwrócić szczególną uwagę na wzajemne oddziaływania ludzi i ich systemów środowiskowych, a tematem doradztwa rodziców naturalnych staje się modyfikowalność zewnętrznych uwarunkowań.

Zasadniczym elementem doradztwa rodziców naturalnych, wobec długo występującego deficytu orientacji, musi być zatem wspieranie zasobów i sieci. Wsparcie zasobów pojawia się przede wszystkim w systemowym podejściu (McLeod 2004). W odróżnieniu od szeroko w międzyczasie rozpowszechnionych, zorientowanych na rozwiązania koncepcji, które skupiają uwagę wyłącznie na zamierzonych do osiągnięcia celach, pomocne wydają się również teorie, wiążące z sobą perspektywę minioną i przyszłą. Odpowiada to stanowisku, według którego we współczesnym procesie doradczym łączy się obie płaszczyzny w celu przezwyciężenia kryzysów i problemów w otoczeniu społecznym (Hildenbrand 2011). To ujęcie warunkuje biograficznie ukierunkowane podejście i wielopokoleniową perspektywę. Jej zaletą w procesie doradczym jest to, że już w fazie przygotowań umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej i planowania współpracy można przewidzieć formy wsparcia dla zaangażowanych rodzin, tak by każdorazowo

móc opracować modele rodzin, które prawdopodobnie utrudniają konstruktywną kooperację. Spojrzenie w przeszłość stwarza przy tym możliwość odkrycia specyficznych zasobów rodziny i ich wykorzystania przy współpracy.

W społeczeństwie, charakteryzującym się występowaniem zróżnicowanych form i stylów życia, doradztwo powinno być *uwrażliwione na inkluzję i zróżnicowanie* (Nestmann 2008). Należy wziąć pod uwagę różnice w środowisku pochodzenia i zaplecza kulturowego rodziców zastępczych i naturalnych, a tym samym ich całkowicie odmienne potrzeby w procesie doradztwa. Od specjalistów wymaga się zrozumienia, jednostkowego postrzegania świata i jego kulturowych bądź środowiskowych uwarunkowań. W pracy z osobami z odmiennych grup etnicznych, środowisk lub subkultur niezbędny jest dystans wobec własnych uprzedzeń, nastawień i uczuć. W procesie doradztwa z rodzicami naturalnymi eksperci nie powinni tracić z oczu strukturalnego powiązania wspierających i kontrolujących zadań. To warunkuje zarówno dyskusję na temat dobrowolności doradztwa, jak i refleksję na temat dynamiki władzy, która jest ugruntowana poprzez instytucjonalnie uzasadnioną pozycję pracowników pomocy dzieciom i młodzieży (Großmaß 2010).

Udana współpraca pomiędzy rodziną zastępczą a biologiczną pozwala na formułowanie różnych oczekiwań i interesów oraz wypracowywanie wspólnych jej celów. Współpraca może być wtedy narzędziem do przezwycięzania strukturalnych problemów i konfliktów pomiędzy rodziną zastępczą i naturalną, a także jej ukierunkowania na rozwój dziecka i na możliwości rodziców zastępczych i naturalnych. Współpraca może jednakże w ekstremalnych przypadkach prowadzić do podjęcia wspólnej decyzji zaprzestania odwiedzin i innych form kontaktu z rodzicami naturalnymi, jeśli byłoby to uzasadnione dla dalszego kształtowania życia rodzinnego w rodzinie naturalnej.

(z j. niemieckiego przełożyła Anna Paterek)

Bibliografia

- Faltermeier J. (2001). *Verwirkte Elternschaft? Fremdunterbringung – neue Handlungsansätze*. Münster.
- Funcke D., Hildenbrand B. (2009). *Unkonventionelle Familien in Beratung und Therapie*. Heidelberg.
- Gehres W., Hildenbrand B. (2008). *Identitätsbildung und Lebensverläufe bei Pflegekindern*. Wiesbaden.
- Großmaß R. (2010). *Hard to reach – Beratung in Zwangskontexten*. W: C. Labonte-Roset, u.a. (red.). *Hard to reach. Schwer erreichbare Klienten in der Sozialen Arbeit*. Berlin, 173–185.
- Hildenbrand B. (2011). *Einführung in die Genogrammarbeit*. Heidelberg.
- Hoffmann-Riem C. (1988). *Fragmentierte Elternschaft; Technologischer Fortschritt und familiäre Verarbeitung*. W: K. Lüscher u.a. (red.). *Die postmoderne Familie. Familiäre Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit*. Konstanz, 216–233.

- Küfler M., Helming E., Kindler H. (2011). *Umgangskontakte und die Gestaltung von Beziehungen zur Herkunftsfamilie*. W: H. Kindler u.a. (red.). *Handbuch Pflegekinderhilfe*. Deutsches Jugendinstitut e.V., München, 563–612.
- McLeod J. (2004). *Councelling – eine Einführung in Beratung*. Tübingen.
- Nestmann F. (2008). *Die Zukunft der Beratung in der sozialen Arbeit*. „Beratung aktuell, Fachzeitschrift für Theorie und Praxis der Beratung“, 2, 72–97.
- Sauer S. (2008). *Die Zusammenarbeit von Pflegefamilie und Herkunftsfamilie in dauerhaften Pflegeverhältnissen*. Opladen und Framington Hills.
- Staub-Bernasconi S. (2007). *Soziale Arbeit als Handlungswissenschaft, Systemische Grundlagen und professionelle Praxis*. Bern.
- Thiersch H. (2005). *Lebensweltorientierte soziale Arbeit*. Weinheim, München.
- Wiemann I. (2011). *Damit das Zusammenleben gelingt. Was brauchen Pflegekinder?* W: Die Kinderschutz-Zentren (red.). *Zwischen Traumkind und Trauma*. Köln.
- Zwicker-Pelzer R. (2010). *Beratung in der sozialen Arbeit*. Bad Heilbrunn.